

Лучук аналогічно використовує певний часовий підхід, показуючи траєкторію руху думки про поетичне слово. Мандри починаються від часів Античності, Арістотеля, Пісонів, до Буало а згодом – Потебня, Франко, Тичина, Рильський. Не маю на меті назвати всіх, кого долучив автор передмови до зміцнення своїх методологічних позицій, але скажу, Іван Лучук спробував зробити вибірково аналіз текстів про поетичне мистецтво, де показав читачеві наскільки неохопною є розмова про слово, яке змушує людину радіти, наливатись смутком, бавитись або повставати.

Олег ЛЕЩАК

ЕПІТЕТ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРИВІД ДО МЕТОДОЛОГІЧНИХ РОЗВАЖАНЬ

[О. С. Волковинський . Поетика епітета. - Кам'янець-Подільський, 2011, 350 с.]

Кінець ХХ — початок ХХІ ст. у філологічній науці позначається надзвичайною активністю у вивченні епітета. За останні роки цілий ряд авторів присвятили свої статті й дисертаційні дослідження різним сторонам лінгвістичної природи епітета. Проте, сутнісні характеристики епітета не можна вважати описаними адекватно й вичерпно. Багато проблем в галузі вивчення епітета залишаються дотепер невіршеними: немає єдності в підході до визначення категоріальної сутності епітета та до класифікації епітетів, не вироблені принципи, що дозволяють зробити таку класифікацію вичерпною і несуперечливою. Дотепер існують різні думки щодо емоційної й естетичної природи епітета; недостатньо досліджені семантичні процеси, які відбуваються в епітеті та в художньо-літературному тексті у зв'язку з функціонуванням у ньому епітета. Майже не вивченою є роль епітета в конвергенціях стилістичних прийомів. Спорадичними та певною мірою безсистемними виглядають спостереження над функціонуванням епітета в різних стилях мовлення, у тому числі й у стилі мови художньої літератури.

Детальному та систематизованому розгляду більшості з цих актуальних проблем й присвячено монографію професора Олександра Волковинського «Поетика епітета». Метою монографії є виокремлення епітетології як окремої галузі сучасної філології. Власне через це праця О. Волковинського складається з двох основних частин. У першій міститься детальний розгляд головних теоретичних засад поетики епітета, у другій — пропонуються методологічні положення та наводяться зразки методики вивчення епітета, що активно функціонує в тексті літературно-художнього твору. Задля більш точного та ефективного дослідження функціонально-прагматичних особливостей епітета О. Волковинський пропонує увести в філологічний обіг поняття «епітетна структура», котре розуміє як «жорстке архітектонічне та семантичне утворення, що виникає як результат поєднання-злиття означення та означуваного» (с.13). Концептуально-теоретичні розважання Автора над альтернативними термінами «епітетна конструкція» і «епітетна конфігурація» та більшою концептуальною ємкістю пропонованого терміну «епітетна структура» видаються мені цілком обґрунтованими. При цьому таке поняття, як означення Автор не зводить до класичної синтаксичної функції, а усвідомлює як формально різнопланову атрибуцію презентованого (зображуваного) об'єкта. На мою думку, важливо, що О. Волковинський досить послідовно проводить через усю свою роботу ідею, згідно якої «епітетна структура тяжіє до забезпечення цілісного її сприйняття в неподільній єдності означення та означуваного, в єдиній асоціативно-образній пластичності» (с. 14).

Сподіваюся, що аргументи, які наводить Автор монографії «Поетика епітета» на користь такої термінологічної модифікації, будуть прийнятими як для літературознавців, так і для лінгвістів.

Слід звернути увагу на те, що професор Волковинський бачить свій об'єкт у достатньо широкій перспективі: «Епітет належить до важливих елементів, здатних суттєво вплинути на жанрово-родові ознаки тексту» (с. 25), до того ж, додам, не лише тексту художнього. Звісно, функціональний стиль мови художньої літератури, головною функцією якого є естетико-зображальна функція, значне місце відводить вираженню суб'єктивного авторського бачення світу,

емоційного й оцінного ставлення до навколишньої дійсності й образного її сприйняття. Звідси природно припустити, що саме цей стиль дає найбільш повну картину функціонування усіх стилістичних прийомів взагалі та епітета зокрема.

Однак, все ж не варто забувати, що епітет як модель зображення (опису) може у різних цілях використовуватись і поза естетичною сферою людської діяльності. Та можна погодитися з Автором книги, що типологія і функціональність епітета є недостатньо розпрацьованою ділянкою навіть у поезії, де це мало б становити «одне з першочергових її завдань» (с. 26).

Характерно, що в монографії О. Волковинського епітет розглядається на тлі інших мовленнєвих засобів, насамперед — тропів і фігур. Автор пропонує створити своєрідну інтердисциплінарну галузь філологічної науки — поетику епітета або ж епітетологію, яка досліджувала б «природу та засоби художньої прикметизації (означуваності) в слові» (с. 24). З деякими тезами цієї частини праці можна було б посперечатися. Так, наприклад, для дисципліни, що досліджує художні функції епітетних структур цілком підходила б назва «поетика епітета», але термін «епітетологія» варто було б зарезервувати для дещо ширшої дисципліни — дослідження епітета як такого, у всьому різноманітті прагматики і функціональності (побутової, світоглядно-філософської, ідеологічно-персвазивної, пізнавально-наукової тощо). На мою думку не варто ототожнювати терміни «поетика епітета» і «епітетологія». Мені здається, що представлена на с. 36 дефініція епітетології більше пасує для «поетики епітета» — «філологічна наукова галузь, мета якої зводиться до всебічного вивчення епітета, обґрунтування теоретико-методологічних засад його дослідження, скрупульозного аналізу діячності епітетних структур та специфіки їхнього функціонування в літературно-художньому тексті», хіба що з нього вилучити слово «літературно-художньому». Тим більше, що Автор сам нижче підкреслює, що епітетологію варто усвідомлювати як поєднання теорії епітета та поетики епітета (я б додав ще — типології і прагматики епітета). Сама ідея створення цілісної дисципліни, що вивчала б основи «означування» (або ширше — атрибуції), на мою думку, є дуже перспективною пропозицією. Вона могла б стати, з одного боку, альтернативою, а з другого, — доповненням до такої дисципліни, як наратологія. Її можна було б назвати «дескриптологія». Епітетологія могла б становити одну з найбільших її складових.

Важливим теоретичним моментом, на який звертає увагу Автор «Поетики епітета», проблема онтологічного статусу епітетної структури. Вдумливе читання книжки переконує у тому, що професор О. Волковинський реалізує цілісно-системне бачення цього функціонального явища одночасно як мовного інваріанту (моделі) і як «двокомпонентного оказіонально-текстового утворення» (с. 8). Двоїстий характер явища змушує Автора торкнутися досить складного методологічного і теоретичного питання про семантичну цілісність епітетної структури та її складових, а також поставити проблему семантичного прирощення їхніх значень.

Проте, з деякими твердженнями Автора я б не погодився. У кожному разі я бачу в них не так однозначне вирішення проблеми семантики епітетної структури, як заохочення до дискусії та відкриття цікавих теоретичних перспектив.

Перш за все, дозволю собі зацитувати фрагмент праці, у якому обговорюється позиція В. Шкловського, котрий, з одного боку, «розглядає епітет як найбільш дивий засіб оновлення образного потенціалу слова, його асоціативної активності», а з другої — вважає, що «епітет не додає до слова нічого нового, а лише підновлює його образність, яка померла» (с. 61). О. Волковинський висуває тезу, що такі розважання містять логічну суперечність, бо «як можна оживити слово, не додаючи до нього нічого нового?» (там само).

Проблема полягає у тому, що слово може бути усвідомлене як одиниця мовна і інваріантна (і тоді епітет дійсно нічого не додає до слова), або ж як одиниця мовленнєва, і тоді можна сказати, що епітет може провокувати тимчасові зміни в семантиці даної одиниці тексту (актуалізувати певні потенційні елементи референційного плану, які проте суттєво не змінюють змісту номінованого поняття). Але й це ще не вся проблема. Якщо епітет функціонує як елемент епітетної структури, а ця структура посідає свою семантику, то говорити про значення слів, як складників такої структури не зовсім доречно і доцільно. Проблема епітетної структури уявила досить серйозну теоретичну проблему структури тексту як мовленнєвої функції, а саме проблему статусу знакових лексичних одиниць тексту. Досі мовознавцям вистачало протиставлення слова (лексеми) — словоформі (мовленнєвій словесній формі). У випадку специфічного вживання певної семантичної парадигми форм автором наукового, економічного, публіцистично-політичного, філософського чи побутового тексту можна було говорити або про ідіолектну (або, точніше, ідіостильову) лексичну одиницю, або ж про оказіоналізм. Натомість художній текст вносить у цю кваліфікаційну процедуру певні корективи, адже тут можливе не тільки утворення авторських

одиниць чи оказіональних одиниць, але одиниць ідіотекстових – із значенням, релевантним не для авторської мови загалом, але і не лише для даного фрагменту тексту, але для даного тексту як твору.

З іншого боку, формулювання, що епітет вносить у семантику слова щось нове, чого не було перед появою цього сполучення форм у семантиці лексичних одиниць у мовній системі, до певної міри є надінтерпретацією, бо епітет є лише складовою епітетної структури, отже епітет виник одночасно з виникненням самої епітетної структури. Таке формулювання нівелює роль суб'єкта, котрий власне здійснює зміни в семантиці обох складових епітетної структури під час її утворення. Важко сказати, чи тільки епітет *сонячні* щось змінює у семантиці форми *кларнети*, чи також і у семантиці форми *сонячні* відбулися зміни через її поєднання з формою *кларнети*. В одному можна бути певним – обидві зміни відбулись не через просте механічне поєднання цих форм, а внаслідок цільової психосеміотичної процедури естетичного характеру, яка мала місце у свідомості суб'єкта.

Залишається відкритим питання, чи «сонячність» у даному тексті залишатиме у семантиці елементи «кларнетовості» і чи «кларнети», використані у цьому ж тексті чи циклі, завжди зберігатимуть за собою ознаку «сонячності». Якщо так, можна стверджувати, що мала місце процедура взаємного привнесення чогось до значення цих одиниць, натомість, якщо нічого такого немає, слід стверджувати, що процедура створення епітетної структури супроводжується (чи попереджується) оказіональним створенням якісно нового образного смислу *ad hoc*, семантика ж окремих лексичних одиниць при цьому залишається незмінною. Припускаю можливість співіснування обох варіантів паралельно.

Ще одна проблема насувається у зв'язку з питанням про семантичне прирощення означуваного (чи також і означення) – це проблема аналітичного чи синтетичного характеру таких структур. Мені здається, що застосування кантівської класифікації суджень на аналітичні і синтетичні могло б принести користь епітетології, оскільки деякі епітетні структури скоріше уявляють понятійну структуру номінованого об'єкта (вони не вносять нічого нового, але виявляють те, що було притаманне означуваному поняттю, але не було явне), їх можна назвати *аналітичними*, а є такі, що створюють нові смислові сутності на базі поєднання означуваного і означення (це *синтетичні* епітетні структури). Зразком першого типу можна вважати ряд епітетних структур на початку «Шинелі» Гоголя, прикладом другого – поетичні «відкриття» Бальмонта чи Соллогуба, які аналізує Автор. Взагалі прозі з засади повинні бути більш характерні структури аналітичного типу, а ліриці – синтетичні.

У теоретичних роздумах Автора не може не приваблювати функціональна та прагматична методологічна настанова. На відміну від багатьох літературознавців-субстанціалістів, О.Волковинський не намагається представити епітетні структури як об'єктивні факти, речі «у собі і для себе», як своєрідні художні монади. Навпаки, неодноразово він підкреслює, що статус одиниці є цілком узалежнений від її естетичної прагматики та художньої функції у тексті: «означальні частини стають чи не стають епітетами в залежності від загального характеру образності того чи іншого твору» (с. 63), а також «не існує байдужих епітетів, є різне функціональне призначення в поєднанні означення та означуваного» (с. 64).

Другий розділ книги становить, на мою думку, дуже цінний з методологічної точки зору зразок органічного поєднання теоретичного роздуму з практичним аналізом. Дуже цікавим і переконливо написаним є зокрема пункт 4.2. «Системоутворювальна роль епітетних повернень у тексті». Варто було б лише підкреслити, що організуючу функцію мають не просто епітетні структури, а саме однотипні епітетні структури. Саме це змушує звернути увагу на епітетну структуру як на модельну функцію, а не лише як на реалізовану одиницю тексту.

Суттєвою складовою другого розділу є цикл аналітичних блоків, присвячених дослідженню архітектоніки епітетних структур та архітектонічної функції, яку ці одиниці виконують у художньому тексті. Автор досить переконливо і аргументовано доводить, що епітетні структури здатні структурувати текст на поверхневому рівні.

Глави 3, 4 і 6 насичені прикладами квантитативного та статистичного аналізу, що свідчить про намагання Автора опиратися на факти та не бути голослівним. Свого часу Кант сказав, що у кожному дослідженні стільки науки, скільки в ній математики. Можна було б сперечатися з цим твердженням щодо гуманітарних наук, але у випадку дослідження О.Волковинського це цілком виправдано, оскільки значною мірою його об'єкт – формально-архітектонічна сторона епітетних структур, тобто звукова організація епітетних синтагм, а значить сам об'єкт має (хоча й посереднє) відношення до енергоматеріальної сторони висловлювання, котра, без сумніву, має кількісний і вимірний характер.

У ряді випадків (глави 5, 7 і 8) статистичний аналіз Автор поширює на епітетні структури як цілісні одиниці, протиставляючи їх іншим конструктивним елементам тексту, що теж виявляється продуктивним (наприклад, допомагає зрозуміти модельність вживання епітетних структур у структурі понадфразової єдності, складного синтаксичного цілого чи у архітектоніці вірша, а також ступінь їхньої концентрації чи їхню позиційну фреквентність)

Трохи гірше виглядають статистичні методи дослідження у випадку кваліфікаційних оцінок одиниць. Тут використання подібних методик не є однозначним та певним. Так на с. 110 читаємо: «Текст гоголівської повісті нараховує 10016 слів. Серед них епітетні структури трапляються приблизно 1653 рази, що становить 16,5%». Це досить ризиковане твердження (а фраза «приблизно 1653 рази» – взагалі невдала). По-перше, кількість графічних слів ніколи не дорівнює кількості слів (словоформ) як лексичних одиниць (частина слів має аналітичні форми, деякі слова пишуться окремо). По-друге, текст складається не лише зі слів (словоформ), але й з фразеологізмів і мовних кліше (у яких не виділяються складові у вигляді самостійних слів). Уже одне це робить сумнівними підрахунки кількісного складу тексту. Але найголовніше не це. Якщо епітетна структура охоплює щонайменше два слова (а іноді і більше), причому одні і ті ж слова можуть одночасно входити у декілька епітетних структур, підрахунок їхнього відсотку у тексті є досить сумнівним. Інша справа – підрахунок усіх тропів і вираховування відсотка епітетних структур. Цілком можливо, що у авторських підрахунках йшлося про слова-епітети, а не про епітетні структури.

Не цілком вдалі, на мою думку, деякі фонетичні оцінки Автором епітетних структур. Так на с.95 наведено приклад алітераційної інверсії «меРтВоє „ВчеРа”», хоча з фонетичної точки зору у «вчера» перший звук не [в], а [ф]. На с. 123 наводяться статистичні дані алітераційних повторів певних звуків, серед яких є [т] і [с]. Статистика у мові і мовленні є річчю досить непевною. Щодо звуків [т] і [с] може виникати певний сумнів, бо у позиції перед дзвінкими букви т і с означають звуки [д] і [з], натомість букви д і з у цілому ряді випадків означають звуки [т] і [с], котрі теж варто було поррахувати. Автор не вказує, чи це враховувалось при аналізі і підрахунках, хоча це питання варто було б окремо обговорити.

Ключовою главою другого розділу є, без сумніву, остання, дев'ята глава «Епітет як елемент внутрішньої форми літературного твору та засіб її актуалізації». Вона ж є і найбільшою у книзі (50 сторінок, при тому, що всі інші глави мають від 10 до 20 сторінок). І це не випадково. При усій важливості фоносемантичних аспектів поетичного тексту, все ж центром художнього тексту і естетичного дискурсу є внутрішня форма знаку. Епітет як широко взяте означення (атрибут) займає у художньому дискурсі ключове місце. Це пояснюється тим, що естетичний тип досвідної діяльності людини є:

по-перше, формально-значущим (на протигагу науково-пізнавальному дискурсу як такому, де чільне місце посідає не форма, а зміст),

по-друге – віртуально-емоційним (на відміну від дискурсу суспільно-політичного, у якому емоційна діяльність має характер виразно реальний і практично-значущий),

а по-третє – експресивно-зображальним (тобто таким, у якому експресивне зображення оживленої форми явно домінує над чинниками комунікативними чи персвазивними)

Навіть такий динамічний різновид вербального вираження, як нарратив, у художній реалізації є передовсім формальним зображенням ситуації чи події, а не власне подієвою розповіддю, змістовим інформуванням, яким він є у історичній науці. Що це нам дає для розуміння функціональної суті епітета? Те, що з трьох базових типів вербального інформування – розповіді, опису та роздуму (оцінної медитації) функцію зображення форми найбільш «натурально» може реалізувати саме опис. А найбільш дієвим інструментом опису є саме означення. Епітет же є означенням специфічним – одивненим і формальним, тобто таким, що описує об'єкт у незвичному аспекті, а також встановлює незвичний мотиваційний зв'язок між значенням та формою знакових складників епітетної структури. Саме епітет як описово-атрибутивна структура затримує увагу читача на формі знаку і змушує його естетично її осмислити («Епітетна структура в конкретному літературно-художньому, а надто в поетичному втіленні налаштована не на впізнавання, як інформативне повідомлення, а на одивнення», с. 17). Якщо архітектурна прагматика епітета реалізується найчастіше через зовнішню форму, то смислова його прагматика реалізується перш за все через внутрішню форму знаків, які входять у епітетну структуру. У цьому плані, на мою думку, досить цінною є ідея Автора, що «чим більш довільними виявляться зв'язки між означенням і означуванням, тим більш поетичними будуть епітетні структури» (с. 79).

Рецензована робота є серйозною теоретичною і методологічною пропозицією

О. Волковинського, причому пропозицією не голосовною, а добре аргументованою та доведеною солідною аналітичною працею. Я впевнений, що книга «Поетика епітета» займе належне їй місце не лише у літературознавчій теорії, але й внесе істотний вклад до лінгвістики тексту та лінгвосеміотики.